

Schilderij ontdekt van vergeten meester

Daniël Nederveen en refugiehuis Mariënhage

René Grémaux *

Als de hedendaagse kunstgeschiedenis Daniël Nederveen nog een plekje gunt, dan is dat vooral vanwege zijn verdiensten als portrettist. Toch was Daniël méér dan dat. Binnen zijn gevarieerde en waarschijnlijk ook nogal omvangrijke oeuvre is het nu aan het daglicht getreden werk klaarblijkelijk de enige voorstelling van een stukje Den Bosch. Des te wranger dat uitgerekend dit nooit tentoongestelde en al evenmin beschreven doek al meer dan een halve eeuw uit stad en land verdwenen is. Hier het verhaal van het schilderij en zijn schepper.

Verdwaald en verloren tussen de nieuwbouw van het Bossche Tolbrugkwartier staat het daar – dat oude gebouw met zijn kenmerkende, gestreepte torentje. Als waardevol monument is het ontleed door bouwhistorici en met vaardige hand gerestaureerd. Ondanks alle aandacht zijn tot op heden vrijwel geen afbeeldingen opgedoken die tonen hoe de voormalige pastorie van de in 1972 gesloten en elf jaar later afgebroken Sint-Pieterskerk er in een grijs verleden uitzag. Het Bossche Stadsarchief kreeg echter onlangs een foto toegespeeld van een tot dan toe onbekend schilderij met een landelijk aandoend tafereeltje voor 'refugiehuis Mariënhage', zoals het in renaissancestijl opgetrokken pand ook wel wordt genoemd. Daniël Nederveen, een bij leven ook ver buiten zijn vaderstad geprezen doch thans uit het geheugen weggezakte kunstenaar, vervaardigde het werk ruim anderhalve eeuw geleden. Daarmee is het de oudst bekende afbeelding van dit buitengewone Bossche bouwwerk.

Zelfportret van de schilder (1874). Noordbrabants Museum, pastel, 56,5 x 45,5 cm. (Foto: Noordbrabants Museum)

Het 'refugiehuis'

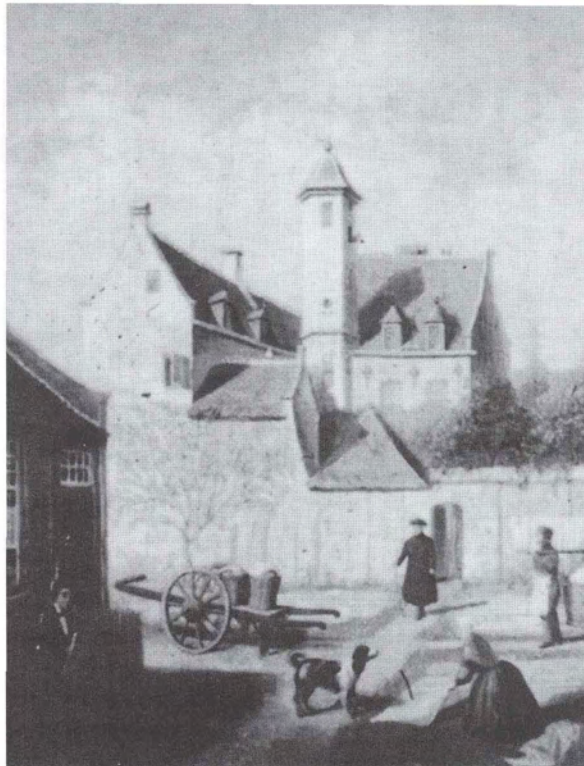
Vanaf de plaats waar in 1842-43 de indrukwekkende voorgevel van de Sint-Pieter verrees, kijkt de toeschouwer naar het 'refugiehuis'. Een hoge lange muur onttrekt aan het oog wat zich op de binnenplaats afspeelt. De enige opening vormt een poort. De deur ervan staat aan en een wereldheer met toog en steek is naar buiten gekomen. In de jaren dat de waterstaatskerk werd gebouwd, kreeg het 'refugiehuis' een nieuw voorhuis met lijstgevel, zoals heden ten dage nog bestaat. Bekeken van Achter de Tolbrug, veranderde het uiterlijk van het pand aanzienlijk. Reden te meer om te denken dat het schilderij

ontstond voordat die ingrijpende en helaas ook ont-
sierende aanbouw plaatsvond.

De oorspronkelijke delen van het 'refugiehuis', de twee vleugels en het centrale torentje, moeten kort voor het midden van de zestiende eeuw gebouwd zijn. Eeuwenlang stond dit gebouw aan de Grote of Marktstroom, een inmiddels gedempte arm van de Binnendieze. Als woonverblijf voor notabelen, de oorspronkelijke bedoeling, bleef het niet lang in gebruik. In 1593 werd abdij Mariënhage te Woensel de huurder. Aldoende verschaftte het *Convent van de Regulieren van onser Lieven Vrouwenhage* zich in geval van nood een toevluchtsoord (refugie) binnen de muren van Brabants hoofdstad. Kort daarop legden Staatse troepen het klooster bij Eindhoven in de as en trokken de kloosterlingen naar Den Bosch. Toen in 1629 ook die vesting in Staatse handen viel, moesten zij, zoals alle mannelijke religieuzen die niet in Den Bosch waren geboren, naar de katholieke gebieden Zuidelijke Nederlanden uitwijken. Hun Bossche tehuis verloor zo zijn functie en kwam aan het Huis van Oranje. Zeker al vanaf midden achttiende eeuw was het pand weer in katholieke handen. De toenmalige bewoner, plebaan Hoekx van de Sint-Jan, kocht het en liet het na ter huisvesting van zijn opvolgers. Deze pastoors van de bisschopskerk bedienden tevens de eigenlijk alleen nog in naam bestaande Sint-Pietersparochie. De middeleeuwse Sint-Pieter op het Ortheneinde was al in 1645-46 afgebroken, maar daarna kreeg de zieltogende parochie de beschikking over de Tolbrugkerk. Nabij de plaats van dat vervallen en onaanzienlijke gebouw, een vroegere schuilkerk, werd in 1842-43 de neo-classicistische Sint-Pieter gebouwd. Lange tijd had deken-plebaan Joannes Hoogaerts de 'pastorij', want onder die naam stond het refugiehuis dan al geruime tijd bekend, bewoond. In 1840 overleed hij en dat betekende het einde van het tijdperk dat de pastoors van de Sint-Jan daar woonden. Antonius van den Heuvel, bouwpastoor van de nieuwe Sint-Pieter, volgde hem als bewoner op. De wisseling van de wacht markeerde de omvorming van de Sint-Pieter tot een zelfstandige kerkgemeente, los van de Sint-Jan.

Het schilderij en zijn meester

De grootste charme van Nederveens ongeveer vijftig bij veertig centimeter metende doek is de haast dorpse sfeer van de voorgrond. Waar twee paden elkaar kruisen staan twee volle wasmanden op een handkar. Een stel komt aanzetten met een derde mand tussen hen in. In de rechter onderhoek spreidt een vrouw wasgoed uit op het gras. Tegenover haar zit in de schaduw van een huisje een jon-

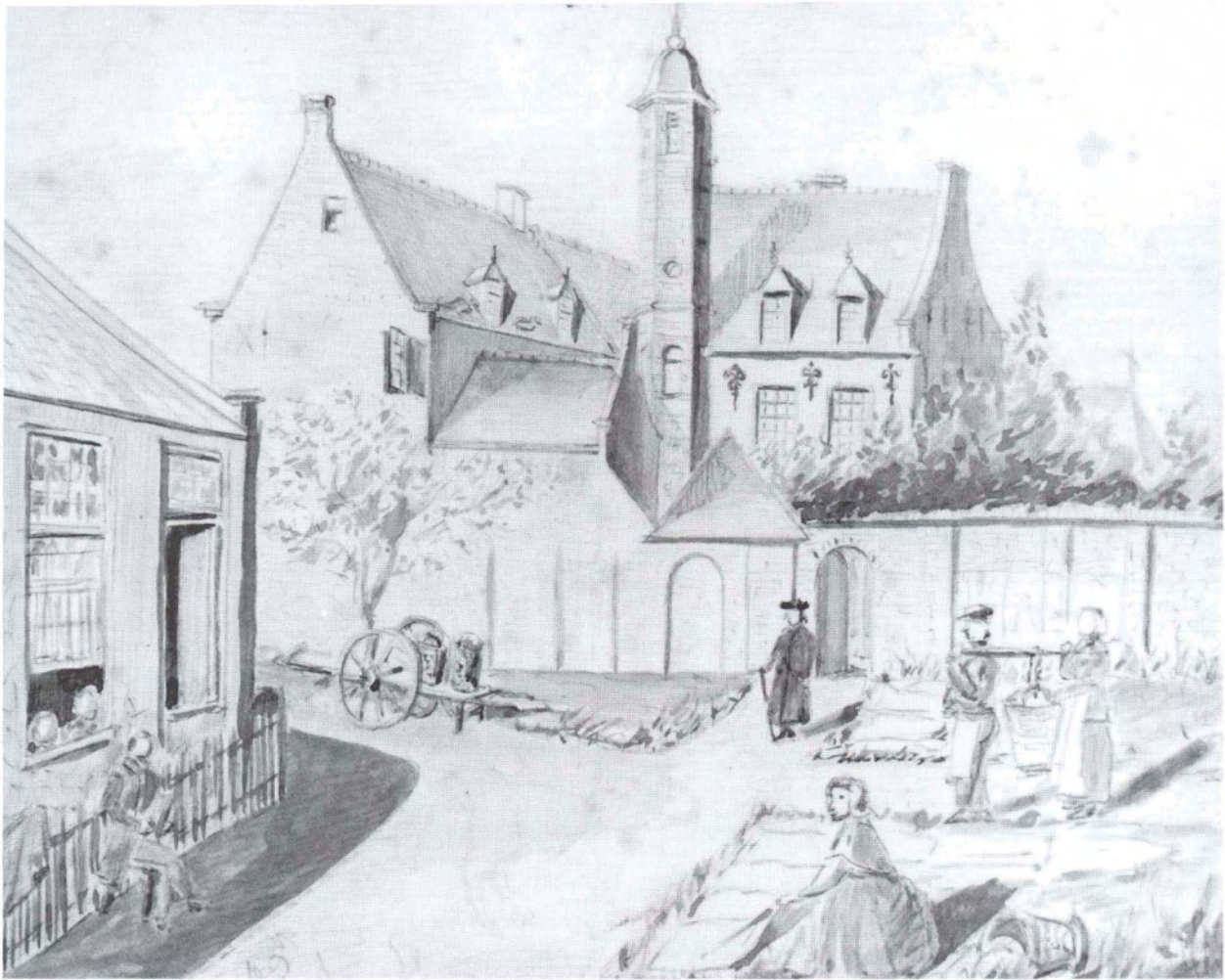

D. Nederveen: het Refugiehuis van het klooster Mariënhage of Pastorie van de Sint-Jan en Sint-Pieter. Het schilderij is vanzelfsprekend in kleur, maar er is slechts een dia van matige kwaliteit getraceerd. Vandaar ook deze kleine afbeelding. (Reproductie Stadsarchief)

ge man op een krukje rustig te tekenen. Achter hem kijken vanonder een opengeschoven raam twee nieuwsgierige aagjes toe.

Om het schilderij goed te plaatsen is het zaak te beseffen dat de maker in de buurt van het voormalige refugiehuis opgroeide. Op 17 augustus 1811 kwam hij ter wereld in een rooms nest. Daniëls vader en ook diens ouders waren geboren en getogen Bosschenaren. Of ook de wieg van Daniëls moeder aan de samenvloeiing van Aa en Dommel stond, is echter de vraag. Voor haar wordt afwisselend Amsterdam en Den Bosch als plaats van geboorte aangegeven.

Het gezin van Joannes Wilhelmus (Jan) Nederveen en Maria Elisabeth Leeuw huisde achtereenvolgens op een paar overbevolkte adressen in de Tolbrugstraten (en omstreeks 1827 even in de Stooftstraat). Begonnen als kamerbehangersknecht, combineerde de heer des huizes een tijdlang de beroepen van 'behangen' en 'bleken', en eindigde in alleen die laatste hoedanigheid. Het was in 1835 dat hij stierf, vrouw en vijf kinderen achterlatend. Daniël, het oudste kind en enige zoon, treffen we op achttienjarige leeftijd eveneens als 'behangen' aan. Zes jaar nadien wordt Daniël echter 'steendrukkers knecht' genoemd. Rond die tijd geldt zijn oudste zus als 'naaister' en achter de naam van de op één na oudste staat 'waschster'. De twee overige meisjes zijn dan nog te jong om te werken. Dat het op 'Achter de

Voorstudie - tekening - van het refugiehuis.
(Brabanticacollectie Universiteit van Tilburg)

Tolbrug A 457' (de letter staat voor de wijk en het nummer voor de woning) geen vetpot was, mag ook blijken uit het feit dat Maria Elisabeth Leeuw, die eerst stond ingeschreven als 'huisvrouw', voor en na het overlijden van haar echtgenoot 'bleekster' was. Bij de 'pastorij' en elders in de wijk bevonden zich blekerijen en bleekveldjes. Nog omstreeks 1840 bewoonde de weduwe Nederveen-Leeuw met haar gezin het eerder genoemde bescheiden onderkomen. In 1839 trouwde haar eerste dochter, veertien jaar later volgde de laatste.

Het schilderij verschaft ook een blik op de voor Daniël zeer vertrouwde situatie van voor de eerste steenlegging van 11 april 1842. Behalve de bleekveldjes moesten ook de omliggende woninkjes eraan geloven. Het grote godshuis-in-wording zal ook het ouderlijk huis van de kunstenaar hebben opgeslokt. Tevens is het goed mogelijk dat de blekerij, de broodwinning van zijn moeder, door al die verheven bouwlust de doodsklap kreeg: in 1842 en in 1853 (haar laatste Bossche levensteken) treffen we mevrouw Leeuw aan 'zonder beroep'.

De voorgrond van het doek lijkt een familiaal onderonsje weer te geven. Zo is in de tekenende jonge-

man Daniël te herkennen. De gebukte vrouw tegenover hem is wellicht een zus of hun aller moeder. Het vermoeden dat het een werk met huiselijke trekjes betreft, wordt versterkt doordat het anderhalve eeuw binnen de familie is gebleven, en dat ook vandaag de dag nog kan zijn. Tezamen met een portretje van een jongere man met ringbaardje, gesig-neerd 'D. Nederveen 1841' (vrijwel zeker een zelf-portret) en een gelijksoortig ovaal miniatuurtje, voorstellende een jonge vrouw, vermoedelijk een van zijn zussen (Geertrui?), is de scène voor het pastoorshuis van generatie op generatie doorgegeven. Via de nimmer in het huwelijksbootje gestapte Daniël kwamen de drie werken terecht bij zijn jongste zus Geertrui, de echtgenote van meester kleermaker en lakenkoopman Josephus Joannes Sonderegger. Eerst woonde dit gezin in de Stoofstraat en later aan de Schapenmarkt. Hun jongste dochter Léonie, welke in het eerste kwart van de vorige eeuw met een zus een sjieke zaak in Parijse rouw-hoeden aan de Vughterstraat dreef, gaf ze weer door aan haar kinderen. Beide portretjes zijn nog steeds bij hun nakomelingen in Nederland. Het grote stuk belandde daarentegen via Léonies dochter in België. Dat was rond de Tweede Wereldoorlog. Nog zo'n twintig jaar geleden bevond dit olieverf schilderij zich in het Brusselse. De huidige verblijfplaats van dit voor de Bossche cultuurgeschiedenis zo belang-

rijke werk is ongewis. Naspeuringen leverden tot op heden niets op.

Een raadsel opgelost

Daniëls jeugd-idylle mag voor zijn vaderstad verloren zijn, wel bestaat er een oudere dia van die hier voor het eerst gepubliceerd wordt. Ondanks alle technische onvolkomenheden toont dit plaatje een vertederend stukje verleden, dat anders voor het Bossche publiek ontoegankelijk zou blijven. Bovendien helpt het een raadsel of misverstand uit de wereld. Wat is het geval? Al langer is een tekening met een dergelijke voorstelling bekend. Deze was indertijd eigendom van mr. G. Kolfschoten te 's-Hertogenbosch en is tegenwoordig opgenomen in de *Collectie Brabantica* van de Tilburgse Universiteit. In 1935 drukte dr. H. van Velthoven de tekening af in zijn *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch* als 'anoniem schilderij'. Nog in 1993 wist de gemeentelijke bouw-historicus ir. H.W. Boekwijt in zijn *Van woning tot pastorie. Vijf eeuwen refugiehuis Mariënhage te 's-Hertogenbosch*, waar de tekening een belangrijke rol speelt,

Geridderde plebaan Hoogaerts, bewoner van de pastorie (overleden 1840). Litho van M. van Osch naar een tekening van Daniël Nederveen. (Brabanticacollectie Universiteit van Tilburg)

niet beter dan dat ze anoniem is en achttiende (sic) eeuws. De ontdekking van Nederveens schilderij maakt zonneklaar dat de tekening door de meester zelf is vervaardigd en diende als werkschets.

Opleiding en werk

Daniël doorliep als tiener in zijn vaderstad het teken-instituut, de latere *Stadsacademie voor Teken- en Schilderkunst* (nog later: *Koninklijke School voor nuttige en beeldende kunsten*). Deze in 1812, dat wil zeggen nog tijdens het Franse keizerrijk, opgerichte instelling stond open voor de meest getalenteerde Bossche jongens vanaf twaalf jaar en was in principe gratis. Lessen vonden door de week in de vroege avonden plaats. Op een afgeschoten zolder van de stadsarmenschool aan Achter het Wild Varken gaven een paar in Antwerpen geschoolde leerkrachten les aan een vijftigtal leerlingen die verdeeld waren over vier jaargroepen.

Toen Daniël in 1835 als 'steendrukkers knecht' werd vermeld, was hij vermoedelijk, evenals andere oud-leerlingen van de Bossche artiestenopleiding, werkzaam in de steenplaat-drukkerij die zijn collega's Maurot en Van Lieshout in 1833 in de hertogstad hadden opgericht. Bossche registers vermelden Daniël in 1842 als 'schilder' en minstens vanaf 1865 geldt hij steeds als 'kunstschilder'.

Daniëls vroegst bekende werk droeg een godsdienstig karakter: met 'een Ecce Homo' wedijverde hij op de Bossche tentoonstelling van 'nog in leven zijnde Nederlandsche meesters.' We schrijven 1828, dat wil zeggen toen de kunstenaar amper zeventien jaar was! Voor de volgende kunstwedstrijd-annextentoonstelling in zijn vaderstad, het met veel deftige poeha omgeven gebeuren van 1839, kreeg 'Nederveen (D.), te Amsterdam' zijn verlate inzending maar net geplaatst. Het waren drie werken in miniatuur: 'een wijngaardenier en een meisje', 'een dames portret' en 'een mans portret'. Ofschoon Daniël niet in de prijzen viel – zijn geëxposeerde stukken waren zelfs niet te koop – was zijn naam snel gevestigd, zowel binnen en als buiten Den Bosch. Pieter Scheens *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars* (1970, 1981) zegt dat Daniël Nederveen in 1846 te Amsterdam en in 1849 en 1854 te Groningen exposeerde. Deze bijbel van de Nederlandse kunsthandel laat hem ook in 1854 deelnemen aan een Bossche tentoonstelling. Scheen citeert de Groninger Courant van 29 mei 1849: 'D.Nederveen, alhier gearriveert tot het schilderen van portretten in miniatuur op ivoor.' Vooral als zodanig verwierf hij overal in het land faam. Zelfs koning Willem II legde hij in het klein vast. Het in 1859 verschenen *Gedenckboek der Koninklijke School voor nuttige en beel-*

De Sint-Pieter in 1965.

(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

dende kunsten van de Bossche stadsarchivaris R.A. van Zuylen laat die onderwijsinrichting 'met trots nederzien op den miniatuurschilder, de heer D. Nederveen, een der eersten van Nederland'. Zoals gezegd was Daniël minstens in de jaren 1839-1854 ook buiten Den Bosch actief. Maar of hij gedurende die periode echt voor langere tijd in Amsterdam, Groningen of elders woonde, is een onbeantwoorde vraag. Zeker is dat Daniël minstens vanaf 1865 steeds op Bossche adreslijsten prijkt. 'Nederveen, D., kunstschilder' staat dan geregistreerd als bewoner van 'Vischstraat B 56' (vanaf 1909: Visstraat 8). Daar stond aanvankelijk ook 'Schumaker (Wed.) linnen en wollennaister' vermeld, oftewel Daniël's zus Marie Elisabeth.

Schilders in de familie

Als de weduwe Schumaker in 1875 komt te overlijden, blijft haar broer op dat adres wonen. Kennelijk was het pand, dat in 1652 *De Vijgheboom* heette en in Daniël's dagen *De Gulden Fontein*, niet het zijne. Vermoedelijk behoorde het toe aan de Schumakers. In elk geval zien we na Daniël's dood op het adres 'Vischstraat B 56' nakomelingen van zijn oudste zus een brood- en banketbakkerij en een steenhouwerij bestieren.

De in 1855 in Den Bosch overleden mr. timmerman Franciscus Antonius (Francois Antoine) Schumaker, Daniël's zwager,¹ had hoge ogen gegooit als kunstschilder-in-de-dop. Bij de Bossche tentoonstelling van 1828 dong hij, op de leeftijd van vijftien jaar, mee, evenals zijn zes jaar oudere broer Joannes Cornelius. Net als Daniël kwamen de gebroeders Schumaker toen met religieus-historisch werk.

Een gezeten kunstenaar

Hoewel al de adreslijsten vanaf 1865 bij 'Nederveen (D.), kunstschilder' nalieten tekenjes te plaatsen die aangaven dat er voldoende (directe) belasting werd afgedragen om tot de happy few der kiesgerechtigden te behoren, moet Daniël toch aardig hebben geboerd. Dat kwam tenminste na zijn overlijden naar voren. Al die portretten van gegoede burgers, pastoors en advocaten legden hem kennelijk geen windeieren. De fiscale aanslag over de erfenis getuigt van een flink kapitaaltje aan effecten en andere waardepapieren.

Rond zijn vijfenzestigste blaakte Daniël nog van zelfverzekerde scheppingskracht. Het portretje in olieverf op een klein dun plakje ivoor – het paradepaardje van de jongere kunstenaar – had afgedaan. Jaren geleden was de overstap gemaakt naar grotere portretten in olieverf op linnen (panelen gebruikte hij zelden). Midden jaren zeventig ontstond een vleiend, want opvallend jong ogend zelfportret. Met jeugdige bakkebaarden en opvallend blauwe ogen. Een tikje zelfvoldaan. Daniël vereeuwigde toen ook zijn zus Johanna Elisabeth De Booy-Nederveen, de weduwe van een 'fabrikant van militaire equipementstukken' aan de Orthenstraat. Ze staat er puik op met die bloemetjes in haar kapsel. Samen met nog enkele andere werken uit het Noordbrabants Museum (van een collectie van in totaal veertien) behoren ze voor zover bekend tot Daniël's laatst gedateerde stukken.

Laatste jaren

Het lijkt het erop dat de meester in of kort na 1877 ophield werken af te leveren. Met het groeien der jaren zal het hem moeilijker gevallen zijn kooplus-

Tuin van de pastorie van Sint-Pieter, gefotografeerd door Martien Coppens. (Foto: Stadsarchief)

tige en kapitaalcrachtige klanten te vinden. Modebewuste opdrachtgevers klopten eerder aan bij meer naar de tijdgeest luisterende mededingers, zoals de dertig jaar jongere Petrus Marinus Slager ('Piet Slager senior'), dan bij de ouderwetse fijnschilder aan de Visstraat. Naast de modernistische vrijpostigheid in de portretschilderkunst was er natuurlijk de fotografie, die duivelse nieuwlichterij. Wellicht waren het gewoon ook de gebreken van de oude dag die de onverbeterlijke Bossche biedermeier potlood en penseel ter zijde deden leggen. Hoe het ook zij: rondom hem was het vele jaren stil totdat op 25 en 26 februari 1891 zijn twee dan nog levende zussen en de familie Schumaker in de *Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbosse Courant* lieten weten: 'Tot onze diepe droefheid overleed heden, zacht en kalm, na voorzien te zijn van de H.H.Sacramenten der Stervenden, onze dierbare Broer en

Oom, de Heer Daniël Nederveen in den ouderdom van bijna 80 jaar. 's-Bosch 23 Febr.1891.' Een plechtige kerkelijke uitvaartdienst was zijn deel. Het laatste levensjaar van de kunstschilder in ruste moet er een zijn geweest van ziekte en nood. Uit de nalatenschap kregen 'de broeders der Orde van den Heiligen Johannes de Deo' namelijk een vergoeding voor de geboden verzorging. Ook een dokter en een apotheker werden bedacht voor hun hulpvaardigheid. Een bijzondere erfflater van het gezapige negentiende-eeuwse Den Bosch was niet meer.

* De schrijver, zelf langs een omweg nazaat van Daniël Nederveen, komt graag in contact met mensen die meer over deze kunstenaar weten en/of werk van hem bezitten. Zijn e-mail-adressen: r.j.m.gremaux@freeler.nl en gremaux@eunet.yu

Verantwoording

Naast de Bevolkingsadministratie van de Gemeente 's-Hertogenbosch (bewaard in het Stadsarchief) zijn de volgende publicaties gebruikt:

- (anoniem), *Lijst der kunstwerken, van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot den algemeenen wedstrijd en tentoonstelling*. Te 's-Hertogenbosch, van den jare 1828. Ter boekdrukkerij H. Palier en Zoon te 's-Hertogenbosch.
- (anoniem), *Lijst der kunstwerken, van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot den algemeenen wedstrijd en tentoonstelling*. Te 's-Hertogenbosch, van den jare 1839.
- (anoniem), *125 jaar Bossche Kunst. Schilderijen-tekeningen*. Noordbrabants Museum. 's-Hertogenbosch, 22 maart t/m 28 april 1974. (tentoonstellingscatalogus)
- H.W. Boekwijt, *Van woning tot pastorie. Vijf eeuwen refugiehuis Mariënhage te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1993)
- Peter-Jan van der Heijden en Henny Molhuysen, *Kroniek van 's-Hertogenbosch. Acht eeuwen stadsgeschiedenis* ('s-Hertogenbosch 1981)
- Peter-Jan van der Heijden et al., *Ach lieve tijd. 800 jaar Den Bosch* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 1982/83)
- M.E. Hiemstra, 'Van keizerlijke academie tot koninklijke school. De ontwikkeling van het tekenonderwijs en de maatschappelijke beboefte aan dit type onderwijs in Den Bosch in de jaren 1812-1863', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 75 (1992) afl. 1-2, p. 37-62
- Jan en Alph.G.J. Mosmans, *De namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch*. (Z.p., z.j.; facsimile van 2e druk uit 1907)
- Pieter Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, dl. M-Z ('s-Gravenhage 1970)
- Pieter Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1880*, herzien door P. Scheen ('s-Gravenhage 1981)
- H. van Velthoven, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch* (Amsterdam 1935)
- R.A. van Zuylen, Jr., *Gedenboek der Koninklijke School voor nuttige en beeldende kunsten, opgericht te 's-Hertogenbosch in 1812, onder den naam van Académie Impériale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture* ('s-Hertogenbosch 1859)

Noot

- 1 P.Scheen, *Lexicon*...., 1981 laat Schumaker in 1842 huwen met Daniëls dochter.